

Tarihî Türkçe Metinler Tanıklığında *alar-* Fiili ve Türevleri

The verb *alar-* and Its Derivatives in the Testimony of the Historical Turkic Texts

Hasan İSİ¹ 



ÖZ

Orhon Türkçesinden başlayıp 20. yüzyıla kadar Doğu ve Batı Türkçeleri temelinde ilerleyen tarihî Türkçe metinler, bünyesinde başta dini öğretiler olmak üzere birçok kavram alanına dair söz varlığı unsurlarını barındırmaktadır. Kültürel ve dinsel değişimler sonucunda gelişen Türk dilleri, yüzyıllar boyunca Manihaizm, Budizm ve İslam dininin etkisindeki edebiyatlarla temsil bulmuştur. Eldeki çalışma, Doğu ve Batı Türkçelerinde “göz kamaşmak, kızarmak, cüzzama yakalanmak” anlamlarına gelen *alar-* fiili ve türevlerine dair değerlendirmelerden oluşmaktadır. İlk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *alar-* fiili, 10. yüzyıldan günümüze kadar Türk dilini konuşan halkların zihinlerinde ve edebî dillerinde yer edinmiş bir idrak fiilidir. “Görme/bakma” kavram alanıyla ilişkili bir kelime olan *alar-*, tarihî dönemlerde Türk dilinin türetme gücü doğrultusunda çeşitli biçimbirimler olarak yeni kelimelerle görülmüştür. Bu yönüyle çalışmada öncelikle *alar-* ve türevlerinin tarihî metinlerde izi sürülmüş, ilgili ibareye dair örnekler dil açısından işlenerek *alar-* fiili ve türevlerinin sahip olduğu görünüm hem köken bilgisi hem de dil bilimi temelinde ortaya konmuştur. Ayrıca incelemelerde hem Doğu hem de Batı Türkçesinde *alar-* fiili, *alar-* fiilinin tesiriyle anlam *bulaşması* yaşamış, tek bir maddede iki farklı anlama sahip olması gerekirken eş sesli yapılarla temsil edilir duruma gelmiştir. Burada kelimenin hem tarihî hem de modern dönemlerdeki karşılıkları göz önüne alınıp *alar-* fiiline dair kavram alanının sınırı belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tarihî Türkçe metinler, Tarihî Doğu Türkçesi, Tarihî Batı Türkçesi, *bulaşma*, söz varlığı

ABSTRACT

Historical Turkic texts, starting from Orkhon Turkic and progressing on the basis of Eastern and Western Turkic until the 20th century, contain daily vocabulary on many conceptual areas, especially religious teachings. Turkic languages developed as a result of cultural and religious changes and have been represented for centuries by literatures under the influence of Manichaeism, Buddhism and Islam. The present study consists of evaluations of the verb *alar-* and its derivatives, which mean “to dazzle, to blush, to catch leprosy” in Eastern and Western Turkic. The verb *alar-*, which was first witnessed in Old Uyghur Turkic, is a cognitive verb that has taken place in the minds and literary languages of the people who speak the Turkic language from the 10th century to the present day. *Alar-* is a word related to the conceptual field of

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hasan İsi (Doç. Dr.), Trabzon Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Trabzon, Türkiye
E-posta: hasanisi21@yahoo.com.tr
ORCID: 0000-0001-7269-3596

Başvuru/Submitted: 13.10.2023

Revizyon talebi/Revision requested:
10.04.2024

Son revizyon/Last revision received:
07.05.2024

Kabul/Accepted: 07.05.2024

Atıf/Citation: İsi, Hasan. “The verb *alar-* and Its Derivatives in the Testimony of the Historical Turkic Texts” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 1 (2024): 141-160.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1375531>

“seeing/looking” and has been seen in new words during historical periods by taking various morphemes in line with the derivational power of the Turkic language. In this respect, the study first traces *alar-* and its derivatives in historical texts, processes examples of the relevant phrase in terms of language, and reveals the appearance of the verb *alar-* and its derivatives on the basis of both etymology and linguistics. In addition, the study shows the verb *alar-* to have experienced contamination in both Eastern and Western Turkic due to the influence of the verb *alart-*, and instead of having two different meanings in a single article, it became represented by homophonic structures. Here the study attempts to determine the boundaries of the conceptual area of the verb *alar-* by taking into account the meanings of the word during both historical and modern periods.

Keywords: Historical Turkic texts, Historical Eastern Turkic, Historical Western Turkic, contamination, vocabulary

EXTENDED ABSTRACT

The historical Turkic languages come from the writing system that has developed chronologically up to the 20th century from Orkhon Turkic, with the Turkic language first being documented in writing. The historical Turkic languages developed primarily in the course of cultural and religious changes and have been represented for centuries by literatures based on Manichaeism, Buddhism, and Islam. Turkic languages have vocabulary examples based on various conceptual areas, especially religious terms, and as a result of centuries of Buddhist and Islamic culture, they contain a wealth of products, especially with regard to Buddhism and Islam.

The historical Turkic languages had been represented by the Uyghur written tradition until the 13th century and developed with the Mongol invasion based on the concepts of Eastern and Western Turkic before reaching the 20th century. Eastern Turkic began with Khwarazm Turkic, continued with Kipchak and Chagatai Turkic, and is now represented by written languages such as Kyrgyz, Kazakh, Tatar, Uzbek, and New Uyghur. This writing tradition is based on the Orkhon, Uyghur, and Karakhanid writing traditions. Meanwhile, historical Western Turkic had begun with old Oghuz Turkic and ended with Ottoman Turkic; it is represented today by languages such as Turkish, Turkmen, and Azerbaijani Turkic.

In the literature on Turkology, religious vocabulary in particular has been successfully put forward with various studies in recent years. In this respect, the present study consists of evaluations of the verb *alar-* and its derivatives, *alar-* being the act of perception within the concept of “seeing/looking” in historical Eastern and Western Turkic. While this verb falls under the category of “seeing/looking” as a mental verb, it basically means “to blush, to redden” as a verb expressing color and has gained various connotations accordingly. The study attempts to identify the verb *alar-* and its derivatives with the basic meaning of “to blush, to redden” in the testimony of historical and modern Turkic languages with the aim of revealing the appearance of the expressions.

The present study is based on the verb *alar-* and its derivatives as first witnessed in Old Uyghur Turkic. The scope of the study involves both historical and modern Turkic languages. The study benefits from the texts of Old Uyghur, Karakhanid, Khwarazm, Chagatai and Old Anatolian Turkic. These languages constitute the corpus of the study and are important in terms of showing examples that reflect the appearance of the verb *alar-* and its derivatives.

The study has identified the verb *alar-* and its derivatives with the help of both historical texts and dictionaries of modern Turkic languages, revealing the periodic view of the verb and its derivatives through the opinions of various names and making explanations about the verb and its derivatives. The study has not just left the information obtained about the verb *alar-* and its derivatives as raw information but has interpreted it through its desire to show the linguistic situations that were experienced. The study includes witnessed examples and meanings of the verb *alar-* and its derivatives and updates the meanings and derivatives that have not been included in dictionaries. Finally, by putting forward various origin proposals for the word, the study processes the morphological expansions of the verb *alar-* and its derivatives based on *linguistic plausibility* before presenting an origin proposal for the word.

The study has presented three origin proposals for the verb *alar-* that have been traced to various languages belonging to historical and modern Turkic languages. The study discusses each origin proposal within itself before finally suggesting that the verb had been formed from the +(A)r- morpheme on the word *al* [red]. The verb *alar-*, which is represented by the forms *alart-*, *aları*, *alaru*, and *alardu* in historical periods, has the basic meaning of “to blush, to redden,” and depending on the usage areas of the verb, it has also achieved the meanings of “to dazzle, to cause leprosy, to look with eyes wide open, to look hard and stare, to look carefully, to appear (vaguely).” The verb’s particular meanings of “to open one’s eyes wide, to look hard and stare, and to look carefully” are due to the meaning contamination that occurred with the verb *alart-*. In linguistics, contamination at the level of sound and meaning is generally interpreted as the emergence of an average form through the effect that two words have on each other. The contamination seen in both historical and modern periods of the Turkic language is also observed in the verb *alar-*. The *alar-* verbs this study has witnessed in the *Derleme Sözlüğü* have a homophonous structure.

When considering the appearance of the word in historical texts, the predominant case is that *alar-* had been represented by a single lexical unit. Until Chagatai Turkic, the verb *alar-* had generally been used in the sense of “to dazzle the eye; to blush; to turn red; to redden; to be reddened,” but its meanings of “to look attentively” and “to look hard” only appear for the first time in Chagatai Turkic. This is due to the meaning of the verb *alar-* in its passive form *alart-*. In this respect, *alar-* (I) and (II), which seem to have two lexical structures, should actually be presented in a single item on the basis of the conceptual field of “red, take,” because instead of considering two homophonous forms of *alar-* (I) and (II) here with the meaning contamination from the verb *alar-t-*, showing them in a single item with two different meanings or as a connotation of the basic meaning would be more appropriate.

Giriş

Eldeki çalışmanın konusu, ilk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan “(göz) kamaşmak”¹ anlamlı *alar-* fiili ve türevleri üzerine değerlendirmelerden oluşmaktadır. Türk dilinin tarihî dönemlerinde ağırlıklı olarak görme ve zevk alma duygusu içerisinde yer alan *alar-*, idrak fiilidir. İdrak fiilleri, zihne dair durum ve aktiviteleri karşılayan, semantiğinde fiziki bir hareket bulunmayan, *düşünme, bilme, sevme, isteme, görme, algılama, korkma, hoşlanma, nefret etme* ve *tercih etme* gibi anlamlara sahip fiillerdir.² Türkiye’deki Türkoloji literatüründe idrak fiilleri, son yıllarda revaçta olan bir konudur. İlgili sahada lisansüstü tezlerle birlikte birçok müstakil çalışma ortaya konmaktadır. Türkiye’de Bilgin Aksoy³ (2022), Doğan ve Erdin⁴ (2021), Seçkin⁵ (2020), Hirik (2017⁶, 2018⁷), Soydan⁸ (2018), Alan ve Özeren⁹ (2018), Yıldız (2020¹⁰, 2017, 2016¹¹), İlater¹² (2019), Fakirullahoğlu¹³ (2016), Kalkan¹⁴ (2016), Gökçe¹⁵ (2015), Ayan ve Türkdil¹⁶ (2015), Seçkin¹⁷ (2014), Türkdil¹⁸ (2013), Şahin¹⁹ (2012), Kamchybekova²⁰ (2010),

- 1 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*, (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021), 28.
- 2 Hüseyin Yıldız, “Eski Uygurcada Göz Fiilleri”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1 (2020), 146.
- 3 Gökçen Bilgin Aksoy, “Anlam Bilimsel Bir Fiil Kategorisi Olarak Mental Fiiller”, *Dil Araştırmaları*, 16/30 (2022): 115-137.
- 4 Levent Doğan ve Ceyda Erdin, “Gagauz Türkçesinde Mental Fiiller”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, 9/2 (2021): 191-221.
- 5 Kuban Seçkin, *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*, (Konya: Palet Yayınları), 2020.
- 6 Erkan Hirik, “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41 (2017): 53-74.
- 7 Erkan Hirik, *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), 2018.
- 8 Serpil Soydan, “Tarama Sözlüğünün İlk İki Cildindeki Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 13/5 (2018): 471-493.
- 9 Mehmet Özeren ve İrfan Alan, “Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61 (2018): 203-224.
- 10 Hüseyin Yıldız, “Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar”, *Gazi Türkiyat*, 26 (2020): 105-125.
- 11 Hüseyin Yıldız, *Eski Uygurcada Mental Fiiller*, (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2016).
- 12 Esra İlater, *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri*, (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019).
- 13 Muhammed Ali İsmail Fakirullahoğlu, *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri*, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016).
- 14 Nigar Kalkan, “Başkurt Türkçesinde Mental Fiiller”, *Actual Problems of Turkic Studies*, Actual problems of Turkic studies Dedicated to the 180th anniversary of the Department of Turkic Philology at the St. Petersburg State University, (Rusya, 26 Ekim 2015): 177-186.
- 15 Faruk Gökçe, “Kutadgu Bilig’de Kör- ‘Görmek’: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme”, *Türkbilim*, 29 (2015): 59-76.
- 16 Ekrem Ayan ve Yakup Türkdil, “Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği”, *Turkish Studies*, 10/4 (2015): 95-114.
- 17 Kuban Seçkin, “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013) *Bildirileri* içinde, 921-929.
- 18 Yakup Türkdil, *Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*, (Yüksek Lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2013).
- 19 Savaş Şahin, *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2012).
- 20 Kıyal Kamchybekova, *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010).

Yaylagül (2010²¹, 2005²²) ve Erdem²³ (2004) vs. gibi isimler tarafından yapılan araştırmalarla temsil bulan idrak fiilleri, genellikle Türk dilinde *idrak, duygu ve algılama* şeklinde üç grupta toplanmaktadır.

İdrak fiilleri kategorisinde yer alan *alar-* fiili, hem İslam öncesi hem de İslamî dönem Türkçe metinlerde “görme/bakma” fiili olarak bünyesinde *şiddet, korku, sinirlilik* ve *kötü niyet* unsurlarını barındırmakla birlikte “beğenme, hoşlanma” gibi kavram alanlarına da işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışma, “görme/bakma” fiili olarak algı kategorisinde yer alan *alar-* fiilinin tarihî ve modern dönemlerdeki görünümünü ele almaktadır.

Çalışmada öncelikle *alar-* fiili yazılı metinler tanıklığında gösterilmiş, devamında sözcüğe dair köken bilgisi önerisi ortaya konmuştur. Ayrıca çalışmada Tarihî Batı Türkçesinde²⁴ eş sesli gibi duran *alar-* (I) “kızarmak, kızarıklık olmak” ve *alar-* (II) “dikkatli dikkatli ya da sert sert bakmak” anlamlarındaki fiillere de yer verilerek her iki fiilin tek bir fiil mi ya da eş seslilik doğrultusunda iki farklı fiil mi olduğu belirlenmeye çalışılmış, belgeleniş ve yorumlanmış açısından *alar-* fiili ve türevlerinin dil bilim açısından bir *anlam bulaşması* yaşadığı görülmüş, bu noktada fiilin yaşadığı *bulaşma* hem tarihî hem de modern dönemler açısından ortaya konmuştur.

Ayrıca, çalışmada *Orhon Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi* ve *Çağatay Türkçesi*ni kapsayan dönemler (8-20. yüzyıllar) için *Tarihî Doğu Türkçesi*; Anadolu’da 13. yüzyılda kurulan *Eski Oğuz Türkçesi* ve ardılı *Osmanlı Türkçesi* için ise *Tarihî Batı Türkçesi* (13-20. yüzyıllar) terimleri kullanılmıştır.

Tarihî Metinlerde *alar-* Fiili ve Türevleri

Yazılı metinler tanıklığında “(göz) kamaşmak” anlamlı *alar-* fiili ilk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmaktadır. İfade, Eski Uygurcada iki metinde tespit edilmiştir:

Tanıklar

(1) *ağzıntın ünmiş tını üze alarıp körmişke sans(ı)z üküş tınl(ı)ğlarığ ölüv* “Ağzından çıkan nefes cüzzam hastalığına neden olur, sayısız canlıyı bakışıyla öldürür.” (BT 9 58v 26-27).²⁵

21 Özen Yaylagül, “Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/4 (2010): 100-111.

22 Özen Yaylagül, “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.

23 Melek Erdem, “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri”, *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri 1* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004).

24 İlgili döneme dair genel bir değerlendirme için bk. Ali Akar. “Eski Oğuz Lehçesinde Alfabe Kaynaklı Fonolojik Bir Sorun: Ünsüzlerin Yazımı”. *Journal of Turkology*, 31/1 (2021): 1-14; bk. Funda Şan. “Tarihî Türk Lehçeleri - Eski Anadolu Türkçesi Dersleri”. *Journal of Turkology*, 21/2 (Aralık 2011): 439-40; Melike Uçar. “Divânu Lugati’t-Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi”. *Journal of Turkology*, 24/2 (Aralık 2014): 285-90.

25 Şinasi Tekin, *Maitrisimit Nom Bitig: die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule I, Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. Berliner Turfantexte 9*, (Berlin: Akademie Verlag, 1980), 162.

(2) *yéel biligke sinmişte közi alarıp uzun tun alıp élig adak tepinür* “Rüzgâr, bilgiye sindiğinde gözleri kamaşıp uzun bir nefes alır ve eli ayağı tepenir.” (Ölümler Kitabı 46-47).²⁶

İlgili metinlerde *alar-* fiili “kör olmak, cüzzama yakalanmak” karşılıklarına sahiptir. Eski Uygurca metinlere bakıldığında (1) numaralı cümlede *alar-* fiili “cüzzam hastalığına yakalanmak” anlamındadır. Eski Uygurca metin göz önüne alındığında *alar-* fiili, metnin bağlamı gereği “görme” ile alakalı bir fiilden ziyade “göz” ile ilgili bir hastalığa sebep olan fiil niteliğini taşımaktadır. (2) numaralı metne bakıldığında *rüzgâr, bilgi ve nefes* kavramları temelinde metaforlu bir anlatımın ortaya çıktığı görülmektedir. Semboller üzerinden anlatımın hâkim olduğu bu metinde, rüzgâr elementinin bilgi denilen *prajña* kavramına ulaşırken kişide yoğun bir beğeni duygusu uyandırdığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle, ilgili fiil her ne kadar Eski Uygurca metnin Almanca çevirisinde “kör olmak” karşılığında gösterilse de burada mecazen *Budist fizyoloji* doğrultusunda beliren sembolik bir ışık anlatılmaktadır. Budizm’de tıp ilmi ve dolayısıyla da insan bedeni önemli bir yere sahiptir. Fakat burada insanın beden yapısı tamamıyla dinî bir boyut kazanıp ölüm ile yeniden doğum paralelinde insanın kurtuluşunu amaçlar.²⁷ Hint geleneğinde önemli bir yere sahip olan psiko-fizyolojiye göre *prāna*’nın (vücuttaki hayati nefes) bedende dolaşmak için çok sayıda ince vektörleri, arterleri veya kanalları (*nāḍi*) bulunmaktadır.²⁸ Bu yönüyle, rüzgâr ve *prajña*’nın (bilgeliğin) birleşimiyle ortaya çıkan ışık, uygulayıcının gözlerini kamaştırıp gözlerini kör edici noktaya getirmiştir. Zikredilen “kör olmak” karşılığı, burada yoğun bir enerjiden gelen hoşnutluğu ve beğeniye yansıtmasıyla gözleri kör edici derecede parlaklığa da işaret etmektedir. Bu yönüyle ilgili örnekler, nâşirler tarafından verilen *aussätzig werden* (cüzzama yakalanmak)²⁹ ve *geblendet werden* (kör olmak)³⁰ karşılıklarını doğrulamaktadır. Burada Eski Uygurca metinlerden hareketle, *alar-* fiilini sadece “kamaşmak” anlamında değil, bir de “cüzzama yakalanmak” anlamında düşünmek gereklidir.

Eski Uygurcada *alar-* “(göz) kamaşmak, cüzzama yakalanmak” formuyla tanıklanan kelime, İslamî etkilerin hissedildiği Karahanlı Türkçesi metinlerinde *alar-* “kamaşmak” ve *alart-* “belertmek (göz), yan bakmak”³¹ karşılıklarına sahiptir. *alar-* “kamaşmak, cüzzama yakalanmak” fiili, Kaçalın ve Ölmez³² tarafından neşredilen *Dîvânu Lugâti’l-Türk*’te *talğa alardı* “koruk kızardı”, *kişi yini alardı* “insanın bedeni cüzzamlı oldu.” ve *anın közi alardı* “onun gözü kamaştı” örneklerinde “kızarmak, cüzzam olmak, göz kamaşmak” anlamlarında görülmektedir. *alart-* fiili ise, *ol anar közin alarttı* “onun gözü kamaştı.” örneğinde tanıklanmaktadır. *Dîvânu*

26 György Kara ve Peter Zieme, *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang*, British Museum Or. 8212 (109), (Budapest: Akadémi Kiadó, 1979), 58.

27 Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Metinlerinde Fizyoloji ve Maḡdala”, *Dil Araştırmaları*, 12/22 (2018), 28.

28 Hacer Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*, (Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2022), 161.

29 Tekin, *Maitrisimit Nom Bitig*: 26-27.

30 Kara ve Peter Zieme, *Ein uigurisches Totenbuch*: 58.

31 Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, (Konya: Eğitim Kitabevi, 2012a), 39.

32 Mustafa Sinan Kaçalın ve Mehmet Ölmez, *Dîvânu Lugâti’l-Türk*, (İstanbul: Kocabacı Yayıncılık, 2019), 66.

Lugâti t-Türk'e dair Ercilasun ve Akkoyunlu³³ yayınında *alar-* “göz kamaşmak” ve *alart-* “(göz) belirtmek” karşılıklarıdır. Son olarak *Dîvânu Lugâti t-Türk*'e yönelik Atalay³⁴ yayınında ise *alar-* fiili “göz kamaşmak; kızarmak, al olmak; ala olmak, alacalaşmak” ve *alart-* “göz belirtmek; (göz) yan bakmak” karşılıklarına sahiptir. Eski Uygurcada “kamaşmak, cüzzama yakalanmak” anlamlarına sahip *alar-* fiili, *Dîvânu Lugâti t-Türk* özelinde görüldüğü üzere, “kızarmak, cüzzam olmak, göz kamaşmak” anlamlarını içermektedir. Eski Uygurcadan farklı olarak Karahanlı Türkçesinde fiilin “kızarmak” anlamı da söz konusudur. Bu anlam, sözcüğün kökü olarak düşünülen *al* “kırmızı, al” ya da *ala* “ala” kavramları ile ilişkilidir. Özellikle Atalay (2013) yayınında detaylıca gösterilen “kızarmak, al olmak; ala olmak, alacalaşmak” şeklindeki renk anlamları, aslında fiilin temel anlamının “kızarmak, al olmak” olduğunu, ifadenin kullanım alanına bağlı olarak anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

Harezm ve Kıpçak Türkçesinde tanıklanmayan *alar-* fiili, Çağatay Türkçesinde *alar-* formunda tanıklanmasa da bu fiilin -(X)t- fiilden fiil yapım ekinde türetilmiş *alar-t-* formu söz konusudur. İfade, “hiddet ve gayzdan göz kararmak, bulanmak; öfkeden gözlerini belirtmek”³⁵ anlamlarına gelmektedir. İbare, Kaşgarlı tarafından verilen *alar-t-* “gözlerini, ağırlıklı olarak öfke ve kızgınlık belirtisi olarak akları çok görünecek biçimde açmak.”³⁶ anlamıyla ilişkilidir.

Tarihî Doğu Türkçesine ait Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesi metinlerinde tanıklanan *alar-* fiili ve türevleri, kademeli olarak kullanım sıklığını kaybetse de ifade Tarihî Batı Türkçesinde hem *alar-* hem de *alart-* formlarıyla belgelenmektedir. Tarihî metinlerin Batı kolunda *alar-* fiili ve türevlerine bakıldığında *alaru* <alar^{-fiil gövdesi}-₁zarf-fiil eki “1. Dikkatli. 2. Dik dik”, *alaru* <alar^{-fiil gövdesi}-_uzarf-fiil eki “Sert ve dikkatli” ve *alardu* <alar^{-fiil gövdesi}-_t-fiilden fiil yapım eki-_uzarf-fiil eki “Sert ve dikkatli”³⁷ kelimeleri görülmektedir. Bu ifadelerden *alardu* ibaresi, aslında *alartu* formunda olsa da Tarihî Batı Türkçesinin fonetiği gereği iki ünlü arasında kalan ötümsüz /-t-/ foneminin ötümlüleşmesi ile /-d-/li formda belgelenmektedir.³⁸ Görüldüğü üzere dönem metinlerinde *alar-* fiili yer almayıp ileri bir öge olarak fiil üzerine gelen zarf-fiil eki -ı ve -u biçimbirimlerinden türetilen formlarla birlikte (*alaru*~*alaru*), fiil üzerine getirilen ettirgenlik ve zarf-fiil ekleriyle genişleyen biçimler de (*alar-t-u*>*alar-d-u*) söz konusudur. Bu formlar, “görme/bakma” kategorisinde idrak fiili olarak “bakmak” yardımcı fiiliyle kullanılmaktadır. *alar-* fiili, *alart-* formunun etkisiyle “kızarmak, cüzzam olmak, kamaşmak” şeklindeki temel

33 Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 547.

34 Besim Atalay, *Kaşgarlı Mahmud Dîvanü Lügat-it-Türk* (Dizin), IV, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 18.

35 Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Konya: Eğitim Kitabevi, 2013), 32; Hüseyin Durgut, *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, (Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi, 1995), 52; Farhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2016), 1307.

36 Atalay, *Kaşgarlı Mahmud Dîvanü Lügat-it-Türk*, IV: 18.

37 Mehmet Kanar, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 33.

38 Ahmet Turan Türk, “Kazan-Tatar Türkçesi ile Yazılmış ve Çok Lehçelilik Özelliği Gösteren Nogmanî Tefsiri: Yasin Suresi Örneği”. *Journal of Turkology*, 28/2 (2018), 151.

anlamının yanı sıra “sert ve dikkatli bakmak” anlamlarını *bulaşma* temelinde bir yan anlam olarak edinmiştir.

Alar- fiili ve türevlerine dair kapsamlı örnekler Tarihî Batı Türkçesinin söz varlığını içeren *Tarama Sözlüğü*³⁹ yoluyla görülmektedir.

Tanıklar

(1) *Ömer Arfece'nin yüzüne aları aları baktı* “Ömer Arfece'nin yüzüne sert ve dikkatle baktı.”

(2) *bir zaman alaru alaru baktı* “Bir süre, dikkatli dikkatli baktı.”

(3) *iki oğluna baktı kıya kıya alardu baçar kimse kim kaçıya* “İki oğluna sert ve öldürücü şekilde baktı.”

(4) *kükremiş arslan gibi sağına soluna aları aları bakıp* “Kükremiş bir aslan gibi, sağına sağına sert sert bakıp”

(5) *Şehlâsek'e aları aları bakıştılar* “Şehlâsek denilen kişiyle sert sert bakıştılar.”

(6) *yüzüne aları aları nazar kılıp* “Yüzüne sert ve dikkatle bakış atıp”

(7) *senin üzerine aları aları nazar kılır* “Sana doğru sert ve dikkatle bakış atar.”

Tarihî Batı Türkçesi metinlerinde *alar-* fiili ve türevlerinin ağırlıklı olarak “dikkatle bakmak” ve “sert sert bakmak” anlamlarında tanıklandıkları görülmektedir. Tarihî Doğu Türkçesini oluşturan Eski Uygurca ve Karahanlı dönemlerine nazaran Tarihî Batı Türkçesinde ifadenin “dikkatle bakmak” ve “sert sert bakmak” şeklinde semantik genişliğe ulaştığı, *alar-* fiilinin kök formda tanıklanmayıp üzerine zarf-fiil ve yardımcı fiil⁴⁰ olarak *birleşik fiil* formunda kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihî Batı Türkçesinden evrilen Osmanlı Türkçesine ait metinlerde *alar-* fiili ve türevlerine bakıldığında 17. yüzyıldaki *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde ifadenin *aları aları*⁴¹ “dikkatle bakma” örneğinde tanıklanışı söz konusudur. Aynı sözcüğün tekrarından oluşan ikileme yapısında belgelenen ibare, *alar-* fiili üzerine gelen zarf-fiil eki -ı biçimbiriminden ortaya çıkmıştır. Sözcüğün Eski Oğuz Türkçesinin devamı olan Osmanlı Türkçesinde “dikkatle bakmak” anlamını sürdürdüğü görülmektedir.

Tanıklar

(1) *yine gözleri aları aları olup sübhânallâh sübhânallâh dedi* “Yine gözleri dikkatle bakıp Sübhânallâh, Sübhânallâh dedi.” (Seyahatnâme V. Cilt⁴² 19a13).

39 *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I A-B.* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995), 87, 88.

40 Senbek Utebekov ve Ali Akar, “Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı”, *Journal of Turkology*, 30/2 (2020), 331.

41 Robert Dankoff, *Robert Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan), (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37, 2004), 72.

42 Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi (5. Kitap)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 31, 130.

(2) **aları aları bakarken** *İslâmbol'dan bir baltacı gelüp* “Dikkatli dikkatli bakarken İstanbul'dan bir baltacı gelip” (Seyahatnâme V. Cilt 77b28).

(3) **yüzüme kağan arslan gibi aları aları nazar edüp** “Kağan yüzüme arslan gibi sert sert bakıp” (Seyahatnâme VI. 43Cilt 43b21).

(4) **evliyâ kanda bulur kim deyü yüzüme aları aları bakarlardı** “Evliya nerede ki diye yüzüme dikkatle bakarlardı.” (Seyahatnâme VII⁴⁴. Cilt 27a4).

(5) **ağzından salyarı akup âdeme aları aları bakup** “Ağzından salyası akıp adama dikkatle bakıp” (Seyahatnâme VII. Cilt 82a).

(6) **ügü kuşları gözü gibi müdevver aları gözlü ve kirpikleri uzun siyâh kirpikler** “Baykuş gözü gibi yuvarlak kırmızı gözlü, kirpikleri uzun siyah” (Seyahatnâme VII. Cilt 66b24).

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde tanıklanan ifadelere bakıldığında *aları aları* ikilemesinin ağırlıklı olarak *bakmak* ve *olmak* fiilleriyle kullanıldığı görülmektedir. İfadenin ilk beş örnekte “dikkatle bakmak” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örnek cümleler, Tarihî Doğu Türkçesindeki *alart-* fiilindeki “1. Gözlerini, ağırlıklı olarak öfke ve kızgınlık belirtisi olarak akları çok görünecek biçimde açmak. 2. Yan bakmak.”⁴⁵ anlamlarını yansıtmaktadır. Burada *alart-* fiilinin etkisiyle *alar-* fiilinde bir *anlam bulaşması* söz konusudur.

Verilen örneklerde dikkat çekici bir durum (6) numaralı metinde görülmektedir. Hem Tarihî Doğu Türkçesinde hem de Tarihî Batı Türkçesinde *aları~alaru* (bakmak, bakışmak) ifadeleri genellikle zarf olarak kullanılırken *Seyahatnâme*'de ibarenin *aları gözlü* örneğiyle sıfat görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Burada ifadenin söz dizimi noktasında sıfat ve zarf kategorilerine kolayca geçiş yaptığı anlaşılmaktadır. (6) numaralı metne bakıldığında *ügü kuşları gözü gibi müdevver aları gözlü ve kirpikleri uzun siyâh kirpikler* örneğinde yer alan *aları* ifadesinin bağlam gereği metinde “dikkatli” anlamında değil, gözü tanımlayan bir unsur olarak *alar-* fiilinin bünyesinde yer alan “kızarmak, al olmak” (Karahanlı Türkçesi) anlamını yansıttığı görülmektedir. Bu yönüyle, *aları~alaru* sözcüğü zarf kategorisinde “sert ve dikkatle” ve sıfat kategorisinde “kırmızı, kızarık” anlamlarında düşünülebilir.

Türkiye Türkçesinde yer almayan *alar-* fiili ve türevleri, Anadolu ağzlarında⁴⁶ yaşamaktadır. Anadolu ağzlarına bakıldığında *alar-* fiiliyle alakalı eş sesli yapılar söz konusudur.

alar- (I) [alalmak, alâmak, alamarmak] “1. Kızarmak. 2. Tahıl veya meyva olgunlaşmaya başlamak.”

alar- (II) [alartmak] “gözleri açarak dik dik bakmak.”

43 Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (6. Kitap)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 73.

44 Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (7. Kitap)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 45, 113, 140.

45 Atalay, *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk*, IV: 18.

46 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I A*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), 198.

Derleme Sözlüğü'nden tanıklanan örnekler bakıldığında eş sesli yapıda iki leksikal birimin varlığı göze çarpmaktadır. Köken noktasında *al*⁴⁷ “kırmızı” ve *ala*⁴⁸ “karışık renkli, alaca” ifadeleriyle ilişkilendirilebilecek *alar-* fiilleri her ne kadar eş sesliliği yansıtsa da burada bir karışıklık söz konusudur. Kelimenin tarihî metinlerdeki görünümü göz önüne alındığında ağırlıklı olarak *alar-* fiilinin tek bir leksikal birimle temsil edilişi söz konusudur. Çağatay Türkçesine kadar genellikle “göz kamaşmak; kızarmak, al olmak; ala olmak, alacalaşmak” anlamlarında tanıklanan *alar-* fiilinin “dikkatle bakmak” ve “sert sert bakmak” anlamları, ilk kez Çağatay Türkçesinde görülmektedir. İlgili durum, *alar-* fiilinin ettirgen formu olan *alart-* fiilindeki anlamlarından ileri gelmektedir. Bu fiil, “1. Gözlerini, ağırlıklı olarak öfke ve kızgınlık belirtisi olarak akları çok görecek biçimde açmak. 2. Yan bakmak.”⁴⁹ anlamlarında tarihî metinlerde görülmektedir. Harezmi Türkçesinden itibaren ileri öge olarak kullanılan *alart-* formu, “1. Gözlerini, ağırlıklı olarak öfke ve kızgınlık belirtisi olarak, akları çok görecek biçimde açmak. 2. Yan bakmak.” anlamlarında dil konuşurları tarafından bilinerek Tarihî Batı Türkçesinde de tanıklanmıştır. Bu yönüyle, her iki yapıyı eş seslilikten ziyade bir *bulaşma* örneği olarak tanımlamak gerekmektedir. *Bulaşma*⁵⁰ (Alm. *kontamination*, Fr. *contamination*, İng. *contamination*), bir ögenin bir başka ögeyi etkileyerek her ikisinin de birtakım özelliklerini taşıyan bir başka ögenin oluşmasına yol açması demektir. *Bulaşma*, sözlerin bazen ses, bazen anlam, bazen de hem ses hem anlamca birbirlerine karışmaları, birbirlerini etkilemeleri olayıdır. Anlam bakımından karşıtlık, yakınlık, eşlik vb. bağlantısı içinde bulunan yani aynı ortamları paylaşan sözlerin birbirlerini etkilemesi, *bulaşma* olarak bilinir.⁵¹ Bu yönüyle iki leksikal yapıya sahipmiş gibi görünen *alar-* (I) ve (II) fiilleri, aslında tek bir madde içerisinde “kırmızı, al” kavram alanı temelinde verilmelidir. Çünkü burada *alar-t-* fiilinden gelen *anlam bulaşması* ile iki eş sesli *alar-* (I) ve (II) formlarını düşünmek yerine bunları tek bir maddede iki farklı anlamla ya da temel anlamın yan anlamı olarak göstermek uygun düşecektir.

Modern Türk Dillerinde *alar-* Fiili ve Türevleri

Modern Türk dillerinde *alar-* fiili ve türevlerine bakıldığında ifade Kuzeydoğu (Sibiry), Kuzeybatı (Kıpçak), Güneydoğu (Çağatay-Özbek), Güneybatı (Oğuz) Türkçelerinde yaşamakla birlikte, Türk dillerinden çok erken dönemlerde kopmuş⁵² Çuvaşçada belgelenmektedir.

İbare, Kuzeydoğu (Sibiry) grubu dillerinden Hakasçada *alarta kör-* “ay gibi bakmak, gözlerini çıkararak bakmak”⁵³, Tuvacada *alarar* “1. Ortaya çıkmak, görünmek. 2. Ala görünmek.

47 İbrahim Taş, *Süheyl ü Nev-Bahâr'da Eskiçil Ögeler*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 20-21.

48 Taş, *Süheyl ü Nev-Bahâr'da Eskiçil Ögeler*, 21.

49 Atalay, *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk*, IV: 18.

50 Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002), 51.

51 Tuncay Böler, “Dil Bilgisi Çalışmalarında “Karışma, Karıştırılma, Yanlış Hece Bölünmesi, Yanlış Çözümleme” Gibi İfadelerle Açıklanan Bulaşma (Contamination) Örnekleri Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, 12/22 (2018), 64.

52 Türk dillerine dair tasnif çabalarının çoğunda (Karl H. Menges, Talat Tekin, Lars Johanson, vs.) Çuvaşça, tek başına bir grup oluşturmaktadır. Çuvaşça, Türk dillerinden çok erken bir dönemde-İlk Türkçe döneminin sonlarında koptuğu için bugünkü Türk dilleriyle izole durumdadır.

53 Ekrem Arkoğlu, *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 35.

3. Uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek.”⁵⁴ ve Altaycada⁵⁵ *alar-* fiiline kök oluşturacak “gözünü alamamak” anlamlı *al-* karşılıklarına sahiptir. Kuzeydoğu (Sibirya) grubu dillerinden tanımlanan örnekler göz önüne alındığında özellikle Karahanlı Türkçesindeki “gözlerini, ağırlıklı olarak öfke ve kızgınlık belirtisi olarak akları çok görünecek biçimde açmak.”⁵⁶ anlamı Hakasçada korunmaktadır. Ayrıca Tuvaca *alarar* örneğinde “ortaya çıkmak, görünmek; uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek” anlamları söz konusudur. Bu durum üzerine üç ihtimal söz konusudur:

1. Eski Uygurcada “göz kamaşmak” anlamı, “görme/bakma” kavramıyla ilişkili olduğundan Tuvacada görülen “ortaya çıkmak, görünmek; uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek” anlamları, göze etki edecek derecede parlaklığı ve görünümü yansıtmaktadır. Bu yönüyle Tuvacada görülen anlamlar, Eski Uygurcada tanımlanan anlamla uyusmaktadır.

2. Tuvacada *alarar* örneği temelinde “ortaya çıkmak, görünmek; uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek” anlamları, ilgili fiile köken olan *ala* sözcüğünün taşıdığı anlamdan ileri gelebilir. Geçmişte olduğu gibi bugün de “birkaç rengin birleşiminden meydana gelen renk, karışık renk; kahverengi ile kırmızı arası bir renk” demek olan *ala*, bünyesinde barındırdığı “belli belirsiz” anlamıyla “belirmek, görünmek, ortaya çıkmak” gibi anlamlara da ulaşabilmektedir.

3. Tuvacada *alarar* örneği temelinde “ortaya çıkmak, görünmek; uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek” şeklindeki anlamlar, uzak bir ihtimal olsa da *iler-* fiilinin anlam açısından *alar-* fiiline etki etmesinden ileri gelebilir. Bu fiil, “göze ilişmek, belirlemek, görünmek”⁵⁷ anlamlarında ilk kez Karahanlı Türkçesinde görülmektedir. İfade, Harezmi Türkçesinde de aynı anlamı⁵⁸ taşımaktadır. Tarihî metinler göz önüne alındığında *alar-* fiilinin “ortaya çıkmak, görünmek; uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek” anlamları söz konusu değildir. Burada *iler-* fiilinin taşıdığı ses ve şekil özellikleri, *alar-* fiiline benzediğinden dil konuşurlarının bu doğrultuda *alar-* fiiline *bulaşma* olayı temelinde yeni bir anlam ekledikleri anlaşılmaktadır.

Verilen her üç ihtimalden hareketle Tuvacada *alarar* örneği özelinde “ortaya çıkmak, görünmek; uzakta ya da karanlıkta bir şey hafifçe görünmek” şeklinde belgelenen bu anlamlar, Eski Uygurcada görülen “göz kamaşmak” fiilinin yan anlamıdır. Son olarak Kuzeydoğu (Sibirya) grubu dillerinden Altaycada⁵⁹ *alar-* fiiline köken oluşturacak “gözünü alamamak” anlamlı *al-* fiilinin varlığı da dikkat çekicidir. Bu ifade, *alar-* fiilinin kök formunu da gösteren *al-ar-* morfolojik açılımını düşündürmektedir.

İfade, Kuzeybatı (Kıpçak) grubundan Başkurtçada eş sesli yapıda *alar-* (I)→*alalan-* “ela renge dönmek”, *alar-* (II) “büyükçe açılmak (göz)” ve *alart-* “gözünü döndürüp büyüterek

54 Ekrem Arıkoğlu ve Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 4.

55 Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı, *N. A. Baskavov ile T.M. Toşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 23.

56 Atalay, *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk*, IV: 18.

57 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 390.

58 Suat Ünlü, *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012b), 255.

59 Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı, *N. A. Baskavov ile T.M. Toşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 23.

açmak”⁶⁰; Kazakçada *alartuv* “gözünü sertçe büyüterek bakmak” ve *alaruv* “gözünü büyütmek”⁶¹; Tatarcada *alalan-* “alalanmak, alacalanmak”⁶², Karakalpak⁶³ Türkçesinde *alar-* “şaşırarak bakmak, hayretle ve gözlerini açarak bakmak” ve *alart-* “gözü haddinden fazla açmak, göz belertmek, gözü fal taşı gibi açmak” ve Kırgız Türkçesinde⁶⁴ *alay-* “1. Korka korka bakınmak; 2. Feri kaçmak, cansızlaşmak” ve *alayt-* “gözlerini geniş açmak, çehresinde korku alametleri göstermek” formlarında görülmektedir. Kuzeybatı (Kıpçak) Türkçesi dillerinden tanıklanan örnekler bakıldığında Başkurtça ve Tatarcada kelimenin Karahanlı Türkçesindeki “kızarmak, kızarıklık olmak” anlamlarıyla uyduğu, Kazakçada ise Karahanlı Türkçesindeki “gözünü açarak bakmak” anlamının sürdürüldüğü görülmektedir. Kuzeybatı (Kıpçak) Türkçesi grubuyla alakalı değinilmesi gereken diğer bir nokta ise, Kırgız Türkçesinde *alar-* fiilinin son hecesindeki /-r/ foneminin /-y/ sesine karşılık gelmesi söz konusudur. Burada Kırgızcanın ses bilgisi etkilidir. Tarihî dönemlerde isimden fiil yapım eki hüviyetinde “olma” bildiren +(A)r- eki, Kırgızcada +y-, +Ay- ve +Oy-⁶⁵ biçimbirimleriyle görülmektedir. Bu ek, isimlere gelerek “olma” bildiren fiiller türetir: *az+ay-* “azalmak”, *sokur+ay-* “kör olmak” vs. Verilen açıklama temelinde *alar-* fiilinin *al* “kırmızı” ya da *ala* “ala, karışık renk” formlarına gelen +y- ya da +Ay biçimbirimlerinden geliştiği, Kırgızcanın bu yönde +(A)r- ekine karşılık gelen bir biçimbirim kullandığı anlaşılmaktadır.

Güneydoğu (Çağatay-Özbek) grubu dillerinden tanıklanan örnekler bakıldığında Yeni Uygurcada *alar-*⁶⁶ fiili, *alaymak* ve *alaytmak* “sert bakmak” formlarında görülmektedir. Yeni Uygurcada Kırgızcada olduğu gibi ifadenin son hecesindeki /-r/ foneminin /-y/ sesine karşılık geldiği görülmektedir. Burada tarihî dönemlerdeki isimden fiil yapım eki rolündeki “olma” bildiren +(A)r- ekinin morfolojik karşılığı, +ay-, +ey- ve +y-⁶⁷ ekidir. Bu biçimbirimler, genellikle sıfat cinsinden kelimelere gelerek onlardan ağırlıklı olarak dönüşlü fiiller yapar. Kırgızca ile aynı ses ve morfolojik ortaklığı taşıyan Yeni Uygurcada fiilin *al* “kırmızı” ya da *ala* “ala, karışık renk” formlarına gelen +ay-, +ey- ve +y- biçimbirimlerinden meydana geldiği aşikârdır.

60 Murat Özşahin, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 27.

61 Nuri Yüce, Saadet Pınar, Hasan Oraltay, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1984), 12, 13.

62 F. Ganiyev, R. Ahmet’yanov ve H. Açıkgöz, *Tatarca-Türkçe Sözlük*, (Kazan-Moskova, İnsan Yayınevi, 1997), 25.

63 Ceyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük)*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 21.

64 K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* (S.S.C.B Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü), (Türkçeye çeviren Abdullah Taymas), (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 21, 22.

65 Hülya Kasapoğlu Çengel, “Kırgız Türkçesi”, ed. Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 505.

66 Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* Rusçadan çev. İklil Kurban, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 8.

67 Habibe Yazıcı Ersoy, “Yeni Uygur Türkçesi”, ed. Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 373.

Güneybatı (Oğuz) Türkçesine ait dillerde *alar-* fiili ve türevlerine bakıldığında Türkmencede kapsamlı ürünler söz konusudur. Türkmencede ilgili fiil ve türevleriyle alakalı *alar-* “al rengine dönmek”, *alarıl-* “kızgınca bakmak, öfkeli bakmak” ve *alart-* “gözlerini alartmak, kızgınca bakmak”⁶⁸ ifadeleri söz konusudur. Modern Oğuz dillerinin diğer bir kolu olan Türkiye Türkçesinde ise *alar-* fiili ve türevleri Anadolu ağızlarında eş sesli leksikal birimlerle yaşamaktadır. İbare, Anadolu ağızlarında *alar-* (I) [alalmak, alāmak, alamarmak] “1. Kızarmak. 2. Tahıl veya meyva olgunlaşmaya başlamak” ve *alar-* (II) [alartmak] “gözleri açarak dik dik bakmak” örneklerinde görülmektedir (*Her iki fiilin de eş sesli olmadığı önceki sayfalarda bulaşma temelinde açıklanmıştı*). Güneybatı (Oğuz) Türkçesine ait dillerdeki örnekler göz önüne alındığında özellikle Türkmencenin Karahanlı Türkçesi dönemindeki anlamları muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

Son olarak tarihî metinlerde *alar-* formuyla tanıklanan fiil, Çuvaşçada⁶⁹ *alçıra-* “1. Gözün nurunu kaybetmek, kör olmak. 2. Donuklaşmak, sönükleşmek, solmak, renk atmak. 3. Aptallaşmak, alıklaşmak. 4. kendine yol açmak.”, *alçıravlı* “1. Bulanık, donuk (görme hakkında). 2. Şaşkın”, *alçıravlı* “şaşkın şaşkın, afallamış, çok şaşırılmış” ve *alçirat-* “göz kamaştırmak, gözü kör etmek (göz için)” karşılıklarına sahiptir. Çuvaşçadan tanıklanan örneklerle bakıldığında ilgili kelimelerin “görme/bakma” kavram alanı ile ilişkili idrak fiilleri oldukları, tarihî dönemlerde belgelenen “göz kamaşmak” anlamının sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Verilen açıklamalardan hareketle, *alar-* fiili ve türevlerinin ağırlıklı günümüzde tarihî dönemlerdeki kullanımlarla sürdürüldükleri ifadelerin içeriklerini korudukları görülmektedir.

Kelimeye Dair Köken Bilgisi Görüşleri

Tarihî metinlerde *alar-* fiilinin morfolojik görünümü üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında Clauson *alar-* fiilini geçişsiz bir fiil olarak gösterip sözcüğün *ala* kelimesine gittiğini ifade eder. Clauson tarafından düşünülen *ala+r-* morfolojik açılımı temelinde kelime “benekli veya rengârenk hâle gelmek, rengini değiştirmek” anlamlarına gelmektedir. İbare, dolaylı olarak “kamaşmak” anlamına sahiptir. Clauson’a göre bu fiil bugün kazanmış olduğu anlamlarla Kazakça ve Anadolu ağızlarında görülür.⁷⁰ Clauson’un açıklamaları göz önüne alındığında kelime Karahanlı Türkçesine kadar görülmektedir. Erdal, çalışmasında *alar-* fiilini “*to be dazzled*: (göz) kamaşmak, şaşırarak, hayret etmek” anlamlarında verip sözcüğün *Maytrisimit* ve *Ölüler Kitabı* metinlerinde tanıklandığını gösterir. Erdal, ifadeyi *al* “kırmızı” kelimesinden alıp *al+(a)r-* morfolojik açılımını vermektedir. Erdal, ayrıca Clauson tarafından verilen *ala+r-* morfolojik açılımını bir yanılı olarak görüp fiilin Kaşgarlı’da hem “kamaşmak”

68 Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez ve Süer Eker, *Türkmence-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 1995), 28.

69 Bülent Bayram, *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 43.

70 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press, 1972), 150.

hem de “cüzzama sahip olmak” şeklinde iki anlam taşıdığını ifade etmektedir.⁷¹ Kelimeye dair köken bilgisi açıklamalarından biri de Röhrborn tarafından yapılmıştır. Röhrborn’a göre ifade *al* “kırmızı” ya da *ala* “alaca” ifadelerine gitmektedir.⁷² Sevortyan’a göre ise *alar-* fiili, **al-* “aklımı kaybetmek” ya da **al* “sersem, düşüncesiz, karışık” kelimelerine dayanmaktadır.⁷³ Sevortyan tarafından ortaya konan farazi köken bilgisi görüşleri, semantik açıdan kelimenin tarihî dönemlerde taşıdığı anlamlardan uzaktadır. Kelimeye yönelik güncel bir değerlendirme, Taş tarafından yapılmıştır. Taş’a göre *alar-* fiili Eski Türkçede “gözü dönmek, öfkelenmek” anlamındadır.⁷⁴ Sözcüğün Tarihî Batı Türkçesinde kapsamlı örneklerle sahip olduğu belirten Taş, *alar-* fiilinin “gözü dönmek, öfkelenmek” anlamının *al*; “rengârenk olmak, alaca olmak” anlamlarının *ala* “karışık renkli, alaca” sözcüğünden geldiğini ifade eder. Bu yönüyle, verilen köken bilgisi açıklamaları şu şekilde özetlenebilir:

1. *alar-* <al^{isim kökü}+(a)r^{-isimden fiil yapım eki}: Bu köken önerisinde *al* sözcüğü “kırmızı” anlamına gelmekte, devamında kelime üzerine eklenen +(A)r- biçimbirimi, bazı sıfatlara ve renk adlarına gelerek “olma” bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir. Bu ek, Korkmaz’a göre *er-* fiilinin bir süre sonra birleştiği sözlerle kaynaşarak ekleşmesinden oluşmakla birlikte, Türkiye Türkçesinde daha çok renk adlarında “oluş” bildiren fiiller bırakmaktadır.⁷⁵ Bu ek, 1. *Ad kök veya tabanına +A- eki eklenip devamında -r- ekiyle birleşme*. 2. *Ad soylu kök veya gövdelere doğrudan gelen +Ar- eki ve 3. Eski Türkçe +GAR- ekindeki /g/ sesinin düşmesiyle ortaya çıkan +Ar- biçimbirimi* şeklinde üç türe sahiptir. Türk’e göre ünlüyle başlayan kelimelere ekin +r- şeklinde gelişi, ekin ünlüsü ile kelimenin son ünlüsünün çarpışması ile ilgilidir. Ekin dar ünlülü olmaması ise *er-* “olmak” fiilinde bulunan geniş ünlünün kelimenin son ünlüsüne baskın gelmesidir.⁷⁶ Verilen açıklamalar temelinde kelimenin hem *al+a-r* hem de *al+(a)r-* formlarından meydana gelişi düşünülebilir. Bu sebepten *al* “kırmızı” kavramıyla alakalı *alar-* fiilinin temel anlamı “kızarmak, kızarıklık olmak” olup devamında kullanım alanlarına bağlı olarak “kamaşmak, dikkatli dikkatli, sert sert bakmak” anlamlarını kazandığı söylenebilir.

2. *alar-* <ala^{isim kökü}+r^{-isimden fiil yapım eki}: Bu köken önerisinde *ala* kelimesi “birkaç rengin birleşiminden meydana gelen renk, karışık renk; kahverengi ile kırmızı arası bir renk” anlamına gelmekte, devamında kelime üzerine eklenen +(A)r- biçimbirimi, (1) numaralı maddede açıklandığı üzere, bazı sıfat ve renk adlarına gelerek “olma” bildiren fiiller türeten bir ektir. Temelde *ala+r-* morfolojisi özelinde “ala renkte olmak” anlamını taşıyan bu fiil, Başkurtçada *alar-* (I)→*alalan-* “ela renge dönmek”⁷⁷ anlamıyla yaşamaktadır. Kelimeye köken olan *ala*

71 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 191), 499.

72 Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-*, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010), 46.

73 E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskix Yazıkov, Cilt I* (Moskva 1974), 146.

74 Taş, *Süheyl ü Nev-Bahâr’da Eskiçil Ögeler*, 20-21.

75 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi (Şekil Bilgisi)*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 110.

76 Vahit Türk, “İsimden Fiil Yapan -al/-el-; -l- ve -ar-, -er-, -r- Eklerinin Kökeni”, *İlmi Araştırmalar*, 21 (2006), 184-190.

77 Özşahin, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, 27.

sözcüğü, “birkaç rengin birleşiminden meydana gelen renk, karışık renk; kahverengi ile kırmızı arası bir renk” anlamını taşıdığından bu kelimedden genişleyen *alar-* fiilinin “belli belirsiz görünmek, ortaya çıkmak” anlamları, *ala* sözcüğünün temelinde var olan “belli belirsiz” anlamından ileri gelmektedir. Ancak, tarihî dönemlerde *ala* formundan genişletilmiş “belli belirsiz (olmak)” anlamlı fiillerin yokluğu, zikredilen bu köken görüşünün inandırıcılığını azaltmaktadır.

3. Altayca *al-* “gözünü alamamak” fiilinden hareketle, *al-*^{fiil kökü}-*ar-*^{fiilden fiil yapım eki}. İlgili morfoloji önerisi Altaycada “gözünü alamamak; göz kamaşmak” anlamlı *al-* fiilinden kaynaklanmaktadır. Fiil üzerine gelen -Ar⁷⁸ biçimbirimi, fiilden fiil yapım eki olup genellikle ünsüzle sonuçlanan geçişsiz fiilleri geçişli hâle getiren bir ektir. *çıkâr-*, *gider-*, *kopar-* gibi geçişli fiillerde görülen bu ek, *alar-* fiili özelinde geçişli değil, geçişsiz bir fiil meydana getirmektedir. *al-ar-* “göz kamaşmak, sert ve dikkatle gözlerini açmak, bakmak” < *al-*^{fiil kökü}-*ar-*^{fiilden fiil yapım eki} morfoloji önerisi göz önüne alındığında fiilin geçişli olmadığı, bu doğrultuda ilgili köken önerisinin geçersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

Verilen köken görüşlerinden hareketle, *alar-* fiiline dair tercihimiz *al*^{fiil kökü}+(*a*)*r-*^{isimden fiil yapım eki} morfolojik açılımıdır. Temelde “kızarmak, kızarık olmak” anlamlarını taşıyan bu fiil, kullanım alanlarına bağlı olarak yan anlamlar kazanmış, devamında *ala* sözcüğü ile anlam benzerliğinden dolayı “belli belirsiz görünmek, ortaya çıkmak” anlamlarını kazanmıştır. Yaşanan *anlam bulaşması* ile ilgili fiil tarihî ve modern dönemlerde ağırlıklı olarak *alar-* “1. Kızarmak, kızarık olmak. 2. Cüzzama yakalanmak. 3. Gözlerini korku ve hayretten büyükçe açmak. 4. Sert ve öfkeyle bakmak. 5. Dikkatli bakmak. 6. Ortaya çıkmak, görünmek.” anlamlarında tanımlanmıştır. Tarihî ve modern dönemlerde zikredilen anlamlarla görülen *alar-* fiili, doğrudan temel anlamını *al* “kırmızı” sözcüğünden alıp bu anlamlar etrafında gelişen yan anlamlar içermektedir.

Sonuç

Tarihî ve modern dönemler tanıklığında *alar-* fiiline dair değerlendirmelerin ortaya konduğu çalışmada ulaşılan sonuçlar şunlardır:

1. İlk kez Eski Uygur Türkçesinde *alar-* formunda tanımlanan fiil, “cüzzama yakalanmak; göz kamaşmak” anlamlarına sahiptir. Kelime hem temel anlamlı hem de metaforlu örneklerle sahiptir. Eski Uygurcada sadece iki metinle belgelenen *alar-* fiili, ağırlıklı olarak Budist öğretiye uyan içeriklere sahiptir.

2. İslamî döneme ait Türkçe metinlerde *alar-* fiiline dair görünüme bakıldığında ifade hem *alar-* hem de *alar-* fiilinin ettirgen formu olan *alart-* kelimeleriyle temsil edilmektedir. *alar-* fiili, ağırlıklı olarak “kızarmak, cüzzam olmak, göz kamaşmak” anlamlarına sahip iken *alart-* fiili “(göz) belirtmek; gözlerini büyükçe açmak” anlamlarını içermektedir. Karahanlı Türkçesinden itibaren ağırlıklı olarak *alart-* fiili ile temsil edilen *alar-* fiili, Tarihî Batı Türkçesinde hem

alar- hem de ilgili fiilin ettirgen formu olan *alart-* kelimeleriyle tanıklanmaktadır. Tarihî Batı Türkçesinde *aları*, *alaru* ve *alardu* formlarıyla görülen kelime, “sert sert, dik dik” anlamlarında zarf görevinde kullanılmaktadır. Tarihî Batı Türkçesinde genellikle *bakmak*, *bakışmak* ve *nazar kılmak* birleşik fiil yapılarıyla kullanılan *alar-* fiili, gövde formda tanıklanmaz. Ayrıca, “sert sert, dik dik” anlamlı zarf rolündeki *aları~alaru* sözcüğünün *aları gözlü* ifadesi özelinde sıfat rolünde kullanılışı da söz konusudur. Bu yönüyle, sözcüğün hem sıfat hem de zarf rolünde kullanılması, ilgili kelimenin sözdizimi yönünden geçişken olduğunu göstermektedir.

3. Tarihî dönemlerde ağırlıklı olarak “kızarmak, kızarık olmak, kamaşmak, cüzzama sebep olmak” anlamlarında kullanılan *alar-* fiili, Anadolu ağzlarında eş sesli iki yapıyla görülmektedir. Anadolu ağzında *alar-* (I) [alalmak, alāmak, alamarmak] “1. Kızarmak. 2. Tahıl veya meyva olgunlaşmaya başlamak” ve *alar-* (II) [alartmak] “gözleri açarak dik dik bakmak” örneklerinde eş sesli yapılarla temsil edilen *alar-* fiili, iki farklı fiil gibi düşünülse de aslında *alar-* fiilinin bünyesindeki “gözleri açarak dik dik bakmak” anlamı, tarihî dönemlerde ilgili sözcüğün ettirgen formu olan *alart-* fiilinden kaynaklanmaktadır. *Anlam bulaşması* olarak adlandırılan bu durum, iki kelimedenden birinin diğerini ses, şekil ve anlam yönünden etkilemesi demektir.

4. Tarihî dönemler temelinde çeşitli kaynaklar yardımıyla sahip olduğu görünüm ortaya konan *alar-* fiili, günümüzde varlığını sürdürmektedir. İfade, Kuzeydoğu (Sibirya), Kuzeybatı (Kıpçak), Güneydoğu (Çağatay-Özbek), Güneybatı (Oğuz) Türkçelerinde yaşamakla birlikte, Türk dillerinden erken dönemlerde ayrılmış Çuvaşçada da görülmektedir. Yeni Uygurca ve Kırgızcada *alay-* formlarında tanıklanan *alar-* fiili, tarihî dönemlerde sahip olduğu anlamları sürdürmüş, Yeni Uygurca ve Kırgızca dışında ses ve şekil değişikliğine uğramamıştır.

5. Çalışmada *alar-* fiiline dair köken görüşleri ortaya konmuş, bu görüşlerden *al+(a)r-* morfolojik açılımı benimsenerek sözcüğün *ala* ifadesinden ziyade, *al* “kırmızı, al” sözcüğüyle olan ilişkisinin ağırlıkta olduğu söylenmiştir. Ayrıca, fiilin temel anlamının “kızarmak, kızarık olmak” anlamlarında olduğu, kazandığı yeni anlamların “kızarmak, kızarık olmak” temel anlamı etrafında *yan anlam* özelliği taşıdığı da belirtilmiştir.

Kısaltmalar

Alm.	Almanca
bk.	Bakınız
BT 9	Berliner Turfan Texte 9
DLT	<i>Dîvânu Lugâti 't-Türk</i>
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
vs.	vesaire

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Akar, Ali. "Eski Oğuz Lehçesinde Alfabe Kaynaklı Fonolojik Bir Sorun: Ünsüzlerin Yazımı". *Journal of Turkology*, 31/1 (2021): 1-14.
- Alan, İrfan ve Mehmet Özeren. "Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 61 (2018): 203-224.
- Arıkoğlu, Ekrem ve Klara Kuular. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Arıkoğlu, Ekrem. *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Ayan, Ekrem ve Yakup Türkdil. "Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği". *Turkish Studies* 10/4 (2015): 95-114.
- Bayram, Bülent. *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Bilgin Aksoy, Gökçen. "Anlam Bilimsel Bir Fiil Kategorisi Olarak Mental Fiiller". *Dil Araştırmaları* 16/30 (2022): 115-137.
- Böler, Tuncay. "Dil Bilgisi Çalışmalarında "Karışma, Karıştırılma, Yanlış Hece Bölünmesi, Yanlış Çözümleme" Gibi İfadelerle Açıklanan Bulaşma (Contamination) Örnekleri Üzerine". *Dil Araştırmaları* 12/22: 2018: 63-77.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (5. Kitap)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (7. Kitap)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Çeviren Semih Tezcan. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları, 2004.
- Doğan, Levent ve Ceyda Erdin. "Gagauz Türkçesinde Mental Fiiller". *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 9/2 (2021): 191-221.
- Durgut, Hüseyin. *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 1995.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lügâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991.

- Erdem, Melek. “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri”. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri 1* (2004), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 939-949.
- Fakirullahoğlu, Muhammed Ali İsmail. *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Ganiyev, F., R. Ahmet’yanov, Halil Açıkgöz. *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi, 1997.
- Gökçe, Faruk. “Kutadgu Bilig’de Kör- ‘Görmek’: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme”, *Türkbilig* 29 (2015): 59-76.
- Gürsoy Naskali, Emine ve Muvaffak Duranlı. *N. A. Baskavov ile T.M. Toşçakova’nın Oyrotsko-Russkiy Slovar’ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Hirik, Erkan. “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 41 (2017): 53-74.
- Hirik, Erkan. *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2018.
- İlter, Esra. *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Kaçalın, Mustafa Sinan ve Mehmet Ölmez. *Divânu Lugâti ’i-Türk*. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2019.
- Kahraman, Seyit Ali ve Yücel Dağlı. *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi (6. Kitap)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Kalkan, Nigar. “Başkurt Türkçesinde Mental Fiiller”. *Actual Problems of Turkic Studies* 2016: 177-186.
- Kamchybekova, Kıyal. *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Kanar, Mehmet. *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Kara, Györg ve Peter Zieme. *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*. Budapest: Akademi Kiadó, 1979.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya. “Kırgız Türkçesi”. Editör Ahmet Bican Ercilasun. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012: 481-542.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Necipoviç Necip, Emir. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Özşahin, Murat. *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Rahimi, Farhad. *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2016.
- Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010.
- Seçkin, Kuban. “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı”. *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013) Bildirileri*, 2014. II: 921-929.
- Seçkin, Kuban. *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*. Konya: Palet Yayınları, 2020.
- Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskix Yazıkov*. Cilt I. Moskva, 1974.
- Soydan, Serpil. “Tarama Sözlüğünün İlk İki Cildindeki Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Turkish Studies*, 13/5 (2018): 471-493.
- Şahin, Savaş. *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Şan, Funda. “Tarihî Türk Lehçeleri - Eski Anadolu Türkçesi Dersleri”. *Journal of Turkology* 21/2 (2011), 439-40.

- Taş, İbrahim. *Süheyl ü Nev-Bahâr 'da Eskicil Ögeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Tekin, Şinasi. *Maitrisimit Nom Bitig: die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule I, Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. Berliner Turfantexte 9*. Berlin: Akademie Verlag, 1980.
- Tekin, Talat, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez ve Süer Eker. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları, 1995.
- Tokyürek, Hacer. “Eski Uygur Metinlerinde Fizyoloji ve Maḡdala”. *Dil Araştırmaları* 12/22 (2018): 27-46.
- Tokyürek, Hacer. *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2022.
- Türk, Ahmet Turan. “Kazan-Tatar Türkçesi İle Yazılmış ve Çok Lehçelilik Özelliği Gösteren Nogmanî Tefsiri: Yasin Suresi Örneği”. *Journal of Turkology*, 28/2 (2018): 147-176.
- Türk Dil Kurumu. *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Çeviren Besim Atalay. Birleştirilmiş Birinci Baskı (Cilt IV). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Türk Dil Kurumu. *Türkiye 'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I A*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Türk Dil Kurumu. *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III E-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Türk, Vahit. “İsminden Fiil Yapan -al/-el-; -l- ve -ar-, -er-, -r- Eklerinin Kökeni”. *İlmi Araştırmalar* 21 (2006): 115-128.
- Türkdil, Yakup. *Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*. Yüksek Lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2013.
- Uçar, Melike. “Dîvânü Lugatî't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi”. *Journal of Turkology*, 24/2 (2014): 285-90.
- Utebekov, Senbek ve Ali Akar. “Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı”, *Journal of Turkology*, 30/2 (2020): 327-354.
- Uygur, Ceyhan Vedat. *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012a.
- Ünlü, Suat. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012b.
- Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Yaylagül, Özen. “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2005): 17-51.
- Yaylagül, Özen. “Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2010): 100-111.
- Yazıcı Ersoy, Habibe. “Yeni Uygur Türkçesi”. Editör: Ahmet Bican Ercilasun. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012: 355-428.
- Yıldız, Hüseyin. “Eski Uygurcada Göz Fiilleri”. *Journal of Old Turkic Studies* 1/1 (2017): 145-213.
- Yıldız, Hüseyin. “Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar”. *Gazi Türkiyat* 26 (2020): 105-125.

Yıldız, Hüseyin. *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2016.

Yudahin, K.K. Kırgız Sözlüğü (S.S.C.B Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü). Çeviren Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Yüce, Nuri, Saadet Pınar ve Hasan Oraltay. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1984.